

Rationalitet och trygghet

Torbjörn Tännsjö tvivlar i sin artikel "Vad är beslutsteori?" på att det finns något som kan kallas "rationalitet" i beslut som fattas under osäkerhet eller risk. Jag skall här försöka bemöta hans argument genom att skärskåda olika värderingars roll i en beslutssituation. Jag vill påvisa att vid det vanliga sättet att beskriva en beslutssituation så kommer de olika graderna av *trygghet* som är förknippade med de olika beslutsalternativen inte med i beskrivningen och därmed försvinner en viktig värderingsdimension. Om man förutom de andra värderingarna också tar hänsyn till tryggheten i ett beslut, så tror jag att man på ett rättframt sätt kan tala om rationaliteten i ett beslut.

En utgångspunkt för mina argument är att ett beslut (eller en handling) kan dömas som rationell eller irrationell bara i relation till ett givet *mål*. Ett beslut är inte rationellt i sig själv, utan det mest rationella beslutet i en given beslutssituation är det som bäst förverkligar det mål som ställts upp.

I den klassiska beskrivningen av en beslutssituation har det direkta målet för beslutet trollats bort och ersatts av regeln att man skall välja det beslutsalternativ som har den största *nyttan*. Man tänker sig då att nyttan av ett alternativ bestäms av hur väl det uppfyller det underförstådda målet.

En fundamental uppgift för beslutsteorin blir därför att ange allmänna principer för hur man bestämmer nyttan av de olika beslutsalternativen. Det vanliga angreppssättet är att först studera de olika alternativens möjliga *konsekvenser*. Man försöker sedan bedöma nyttan av de olika konsekvenserna. Från dessa värderingar tillsammans med annan kunskap om konsekvenserna, tex hur sannolika de olika konsekvenserna är för de olika alternativen, vill man sedan slutligen beräkna nyttan av beslutsalternativen med hjälp av någon allmän regel. Den mest kända beslutsregeln säger att nyttan av ett alternativ är den *förväntade nyttan* av konsekvenserna. (Den förväntade nyttan av konsekvenserna av ett alternativ bestäms genom att man först multiplicerar sannolikheterna för konsekvenserna med deras nyttovärden och sedan summerar dessa produkter.)

En tanke som ligger bakom en beslutsregel av det här slaget är att de enda värderingar som räknas in när det gäller att bestämma nyttan av ett

beslutsalternativ är de värderingar man gör när man bestämmer nyttan av de olika möjliga konsekvenserna. Denna tanke tror jag är vilseledande. En värderingsaspekt på ett beslutsalternativ, som är viktig för de flesta människor, är vilken grad av *trygghet* som alternativet erbjuder. Man kan inte bestämma tryggheten hos ett alternativ genom att studera konsekvensernas förväntade värde, utan man måste framför allt göra en bedömning av vilka *risker* ett visst beslutsalternativ innebär. Och den upplevda risken är intimt förknippad med ett alternativs *värsta* konsekvens och i stort sett oberoende av hur sannolik en sådan konsekvens är. *Bristande kunskap* om alternativens konsekvenser och hur sannolika de är kan också påverka bedömningen av deras trygghet.

Tryggheten kommer lätt i konflikt med de ekonomiska och bekvämlighetsmässiga värderingar man använder då man bestämmer nyttan av konsekvenserna. Det är ofta så att det tryggaste beslutsalternativet har mindre förväntat värde än många andra alternativ. Det säkraste sättet att ta sig från Ystad till Haparanda är att promenera, men det är ändå sällan någon väljer detta färdssätt. Men trygghetsaspekten spelar otvivelaktigt en stor roll i de flesta människors beslutsfattande. Man tecknar ju *försäkringar* även om man vet att försäkringspremien kostar mer än vad man *förväntas* förlora (de flesta olyckor är osannolika).

Beslutsfattare som tar hänsyn till trygghetsfaktorn kallas inom den ekonomiska teorin för *risk-aversiva*. Man har på olika sätt försökt baka in förklaringar av risk-aversivt beteende i den klassiska nyttoteorin. Det har emellertid visat sig att dessa risk-aversionsteorier inte lyckas förklara det som de är avsedda för (se t ex Hansson 1979 för en klagande kritik). Jag tror därför att det är bäst att ge upp försöken att jämka samman de olika värderingsformerna, dvs det förväntade värdet och tryggheten, till ett enda nyttomått, och i stället försöka formulera en beslutsteori där man tar hänsyn till dessa faktorer var för sig.

Olika beslutsfattare värderar tryggheten i olika hög grad. Egna företagare är exempelvis ofta villiga att ta större risker, med hopp om en större vinning, än en person som söker en fast anställning med en säker lön. Också beslutsfattande på högre nivå kan vara präglad av olika grader av trygghetssträvande – jämför exempelvis den svenska socialpolitiken under efterkrigstiden med den amerikanska.

Det är fel att säga att en person inte är rationell bara för att han väljer ett tryggare alternativ framför ett med större förväntat ekonomiskt värde. Rationaliteten i ett val är beroende av vilket *mål* individen sätter upp för sitt handlande. Jag tror att en rimlig (men förmodligen förenklad) beskrivning av en individs mål är att han i första hand väljer en trygghetsnivå som han vill uppnå och bland de beslutsalternativ som har denna grad av trygghet väljer han sedan det som har det största förvänta-

de värdet. Och när väl ett sådant mål är bestämt kan man klart tala om att vissa beslut är rationella och att andra är irrationella. Den beslutsmetod jag skisserat här är i stort sett samma som "MPL-metoden" som beskrivs av Prawitz (1980). Nils-Eric Sahlin (1980) diskuterar utförligt sambandet mellan trygghetsnivåer ("levels of aspiration") och risktagande.

När nu de värderingar som är relevanta i en beslutssituation har spaltats upp i dels trygghet, dels förväntat värde av konsekvenserna, så är det lätt att peka ut bristerna i andra beslutsprinciper. Principen att man skall maximera förväntad nytta tar bara hänsyn till det förväntade värdet men inte trygghetsfaktorn. Maximinprincipen, som säger att man skall välja det alternativ vars värsta konsekvens är minst dålig, tar bara hänsyn till tryggheten och förbiser helt alternativens förväntade värden.

Enligt detta sätt att se på olika värderingars roll i beslutssituationer, har Tännsjö fel då han hävdar att ett beslut inte kan vara rationellt bara för att vi inte har goda skäl att anta att det är riktigt. Hans argument är att olika personer reagerar olika på de insikter de får om alternativens sannolikheter och möjliga utfall. Han styrker detta med att det som är skäl för den ena lämnar den andra oberörd och att olikheter i temperament och kynne får stor betydelse för beslutsfattandet. Dessa observationer är nog så riktiga, men som jag ser det återspeglar denna typ av olikheter framför allt de skilda nivåer av trygghet som olika beslutsfattare eftersträvar. Att två individer väljer olika i en och samma beslutssituation betyder då inte att den ene är irrationell och den andre rationell, utan det kan helt enkelt bero på att de har olika mål för sitt handlande.

Eftersom trygghetsfaktorn kan spela en avgörande roll kan det vara svårt för en utomstående att säga att en persons beslut i en *enskild* beslutssituation har varit irrationellt, eftersom det i de flesta fall går att finna en trygghetsnivå som gör beslutet rimligt. Därför blir det svårt, för att inte säga meningslöst, att avgöra om det är rationellt att rösta för en utbyggnad av kärnkraften. Men irrationaliteten kan visa sig tydligare om man jämför en persons handlande i flera olika situationer. En person som i ena ögonblicket går med både hängslen och livrem för att inte riskera att tappa byxorna och som i nästa ögonblick går på lina över Niagarafallet skulle det vara svårt att kalla rationell.

En fråga som jag inte vill diskutera här är om det är möjligt att ifrågasätta rationaliteten i det mål som en individ har ställt upp. Kan man exempelvis diskutera vilken grad av trygghetssträvande som är den mest rationella? Det tycks mig emellertid som om man i så fall behandlar rationalitet på en annan *nivå* än då man diskuterar rationaliteten i ett beslut då beslutsfattarens mål är givet.

Litteratur

- Arrow, K J, *Essays in the Theory of Risk-Bearing*, London, 1971.
- Hansson, B, "Risk Aversion as a Problem of Conjoint Measurement", manuskript, 1979.
- Prawitz, D, "Rationalitet och kärnkraft", *Filosofisk tidskrift*, vol 1, nr 1, 1980.
- Sahlin, N-E, "Level of Aspiration and Risk: A Critical Analysis of the Notion of Risk and Risk Measures", *Working Paper No. 21*, The Mattias Fremling Society, Lund, 1980.
- Tännsjö, T, "Vad är beslutsteori?", *Filosofisk tidskrift*, vol 2, nr 2, 1981.

Torbjörn Tännsjö

Replik till Peter Gärdenfors

I min artikel "Vad är beslutsteori?" hävdade jag, i polemik mot Dag Prawitz, att det inte finns något korrekt svar på frågan vad som är ett rationellt beslut under osäkerhet eller risk. Folk tar faktiskt ställning på olika sätt. Hur de gör sina bedömningar avspeglar ofta rena temperamentsskillnader. Somliga är konsekvent "försiktiga", andra spelar konsekvent hasard och de flesta tillämpar nog olika principer i olika situationer. Någon korrekt princip att hålla sig till i sådana situationer finns det inte. Det är t o m en mystifikation vad det betyder att ett beslut under risk eller osäkerhet är "rationellt", åtminstone om vi ska tilläggsätta att ett "rationellt" beslut är ett beslut som vi har skäl att fatta. Jag har inte sett att någon nöjaktigt lyckats klargöra någon sådan innebörd av ordet.

I sitt svar till mig går Gärdenfors inte in på frågan vad det betyder att ett konkret beslut under risk eller osäkerhet är "rationellt". Han håller med mig om att det kan vara svårt (för en utomstående) att säga att en persons beslut i en *enskild* beslutssituation har varit "irrationellt" (medan Prawitz just ville säga något om vad det är att i enskilda fall fatta rationella beslut). På *en* punkt vill Gärdenfors dock invända mot vad jag skrivit: "En person som i ena ögonblicket går med både hängslen och livrem för att inte riskera att tappa byxorna och som i nästa ögonblick går